

М. С. Синицин

ПРО СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ ДНІСТРО-БУЗЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я САРМАТСЬКОГО ЧАСУ

В одній з ям на Петухівському городищі був знайдений дуже зруйнований іржею залізний предмет, що нагадує формою рівнобедрений трикутник, ребра якого дорівнюють 0,23 м, а основа 0,16 м. Оскільки цей залізний предмет погано зберігся, важко визначити його функціональне призначення, але загальна форма його великою мірою нагадує леміш, ніс і один кут якого розсипались¹. Якщо цей залізний предмет вважати за леміш, то його форма підказує, що плуг цієї епохи був двопсличний, близький за своєю будовою до сохи.

На Петухівському городищі було виявлено жорно діаметром 0,40 м. Жорно лежало в горизонтальному положенні робочою частиною догори. В його центрі наскрізний круглий отвір. Робоча частина жорна до центра ледве помітно підвищується. Краї жорна спрацьовані набагато більше, ніж центр². Тут слід відзначити, що нам не відомі жорна з поселень Дністро-Бузького Причорномор'я скіфського часу. З поселень скіфського часу нашого краю нам відомі лише зернотерки, а в поселеннях сарматського часу зустрічаються й жорна. Ця зміна в техніці виготовлення борошна вказує на збільшення запасів зерна і побічно — на розширення посівних площ у Дністро-Бузькому Причорномор'ї сарматського часу.

Залізний леміш, описаний вище, жорно, велика кількість зернових ям у поселеннях, що відносяться до цього часу, вказують на першорядне значення землеробства (рільництва) в економіці осілого населення. На значення рільництва, як основного виду господарської діяльності населення, виразно вказує і склад остеологічних знахідок. Серед кісткових матеріалів у кількісному відношенні переважне значення мають кістки великої рогатої худоби; їх більше, ніж кісток вівці та кози, і незрівнянно більше, ніж кісток коня³. Зазначене співвідношення кісток домашніх тварин свідчить про те, що перед тваринництвом осілого населення сарматського часу стояло завдання не стільки забезпечити населення м'ясом, скільки задовольнити потреби в тягловій силі. М'ясо великої рогатої худоби має гірші смакові якості, ніж баранина; до того ж вівці потребують меншого догляду, ніж велика рогата худоба, і вони менш вимогливі в їжі. Переважаюча кількість кісток великої рогатої худоби дає право думати, що

¹ В. Д. Блаватский, *Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья*, М., 1953, стор. 107; М. С. Синицин, *Городище у х. Петуховки, Очаківського р-на, по раскопкам 1940, 1949, 1950 гг.*, ВДИ, 1952, № 2, стор. 247.

² М. С. Синицин, *вказ. твір*, стор. 249.

³ Там же, стор. 243, 247.

велика рогата худоба в економіці осілих племен відіграла вирішальну роль, що вона використовувалась у широких масштабах як тяглова сила. Безперечно, використовувалось також її молоко та м'ясо. Стародавні письменники, як-то Помпоній і Юлій Солін, говорили про землеробство, як основне заняття осілого населення Північного Причорномор'я Дністро-Бузького межиріччя⁴. Можливо, значенням плужного землеробства в житті осілого населення можна пояснити й те, що великий посуд цього часу робили з широкою шийкою, а в посуді з вузькими шийками (амфорах) відбивали горловину, пристосовуючи його для збереження борошна і круп.

Знаходження рибальських грузил, риболовних гачків, велика кількість кісток риб свідчать про значну роль риболовецького промислу в економіці осілого населення нашого краю⁵.

Слід відзначити знахідку на Петухівському городищі фігурки дельфіна, зробленої з вапняку. Цікаво відзначити, що ця фігурка, завдовжки 0,07 м, нагадує дельфінів, зображуваних часто на ольвійських монетах, та ольвійських «дельфінів». У хвостовій частині фігурки дельфіна — отвір для прив'язування. Можливо її носили як талісман, а може, прикріпляли і до риболовних снастей. Для нас у даному разі не важливо, чи носили це зображення на шії, чи прив'язували до снастей, а важливо те, що риболовецький промисел у жителів стародавньої Петухівки був настільки старий і відігравав настільки відчутну роль в їх економіці, що дельфін увійшов в їх ідеологію, про що свідчить знайдене нами його зображення.

Велике значення риболовецького промислу тут цілком природне. Риби в лиманах, які з'єднувались у той час з морем, у затоках та річках було багато⁶. Загальновідома велика кількість дельфінів у північних водах Чорного моря.

Знаряддя праці і зброя робляться в основному з заліза (ножі, долота, сокири, лемеші, серпи, списи, мечі, стріли тощо). Лише прикраси і деякі інструменти робляться з міді та олова (браслети, застібки, ключі тощо)⁷. Різноманітність та значна кількість металевих виробів у поселеннях нашого краю сарматського часу дозволяє думати, що на цей час обробка металів уже стала ремеслом. Складність процесів видобутку і обробки заліза та міді, різниця в них дозволяють припустити певний ступінь спеціалізації ремісників (ковалі, мідники).

Процес виникнення гончарного ремесла ілюструється витісненням ліпного посуду посудом, зробленим на гончарному крузі. Це чітко можна простежити на керамічному виробництві Петухівського городища. Якщо в шарі, який ми відносимо до II ст. до н. е., в кількісному відношенні переважала ліпна кераміка, то в шарі, який ми віднесли до IV ст. н. е., пануюче становище в кількісному відношенні посідає кераміка місцевого виробництва, зроблена на гончарному крузі. Зазначене явище спостерігається в усіх відомих нам поселеннях сарматського часу на вищезгаданій території⁸. Виділення гончарного ремесла в поселеннях Дністро-Бузького Причорномор'я відбувається в сарматський час.

Численні прясла і намотки з поселень сарматського часу свідчать про розвинуте ткацтво у осілих племен нашого краю.

⁴ SC, II, 122, 277.

⁵ М. С. Синицын, Городище у х. Петуховки, Очаковского р-на, по раскопкам 1940, 1949, 1950 гг., ВДИ, № 2, 1952. стор. 249.

⁶ Нег., IV, 53.

⁷ М. С. Синицын, вказ. твір. стор. 249.

⁸ М. С. Синицын, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфо-сарматського часу, НЗОП, т. X, 1955, стор. 33—61.

Осіле населення Дністро-Бузького межиріччя, поселення якого розташовані по узмор'ю і по берегах річок, будувало дерев'яні суденця, що побічно підтверджується написом, знайденим на острові Левки⁹. В зазначеному написі йдеться не про населення Дністро-Бузького межиріччя, а про жителів Криму скіфів-сатархів, які чинили сміливі набіги на віддалений від Криму острів Левки.

Численні свідчення стародавніх авторів говорять про набіги племен, що заселяли в сарматський час Північно-Західне Причорномор'я, на дуже далекі від нього місця, як-от: Мала Азія та острови Егейського архіпелагу. Про це докладно розповідає Зосім, який жив у IV—V ст. і написав загальний нарис стародавньої історії та детальний виклад історичних подій 270—410 рр.¹⁰

Кораблебудування у цих племен стояло на порівняно високому рівні розвитку. Зосім у «Новій історії» розповідає, що в епоху Галлієна (253—268) у Північно-Західному Причорномор'ї було збудовано в гирлі Дністра 6000 кораблів, які були спроможні перевезти 320.000 чоловік¹¹. Кораблі ці були великих розмірів. Про набіги на володіння Римської імперії розповідає і Лібаній, вказуючи, що «скіфи» доходили до віддаленої Антіохії, яку й пограбували¹². Вказівки Зосіма, Лібанія і Таціта¹³, які дають деяке уявлення про кораблебудування в Дністро-Бузькому межиріччі, відносяться до кінця сарматського періоду. Напис же з Левки відноситься до II ст. н. е. і ніяких реальних даних про кораблебудування він не дає.

До II ст. н. е. ми відносимо збудування укріплень Петухівського городища; в основному до цього часу відноситься і виникнення укріплень городищ Дністро-Бузького Причорномор'я.

Стіна Петухівського городища складена з цегли-сирцю та плит вапняку. Вона завтовшки 3,50 м, в частині, що збереглася, має 3 м висоти; з внутрішнього боку вона укріплена глинобитним контрфорсом. В перерізі контрфорс має форму прямокутного трикутника, нижній бік якого дорівнює 10 м. Бік контрфорсу, що примикає до стіни, дорівнюється 3 м (висота частини стіни, що збереглася). Слід гадати, що висота стіни була вища за 3 м. Це припущення підтверджується наявністю біля стіни завалу з цегли-сирцю та вапнякових плит, таких самих, як плити кріпосної стіни. Можна гадати, що висота стіни доходила до 4 м і що контрфорс у частині, яка примикає до стіни, дорівнював висоті стіни. Очевидно, роль контрфорсу була подвійна. Він був не тільки підпорою стіни, а й служив підходом до переднього краю оборони. Це був найпростіший і найзручніший шлях підкидання резервів у всякий пункт кріпості по внутрішніх комунікаціях. Кріпосна стіна була покладена на фундамент з утрамбованої глини, чим вона, з одного боку, здіймалася над оточуючою місцевістю, а з другого — створювалась між стіною і ровом площадка, яка поступово підвищувалась і утруднювала рух головним чином облогових машин та до певної міри живої сили противника. Ширина площадки між стіною і ровом понад 7 м. Городище було оперезане ровом. Рів, розташований від стіни за 7—7,5 м в своєму перерізі, мав форму рівнобічного трикутника, перекинутого вершиною донизу. Кожен бік цього трикутника дорівнював 3 метрам. Рів утруднював не стільки рух живої сили противника, скільки просування його облогових машин на колесах, чим і була зумовлена форма рову.

⁹ IOSPE, I², № 672.

¹⁰ SC, I, 788 і далі.

¹¹ SC, I, 794.

¹² SC, I, 685, 686.

¹³ SC, II, 249.

Військову техніку і тактику «скіфів» сарматського часу, часу існування Петухівського городища, можна цілком ясно уявити на підставі твору Дексіппа, автора, який жив у III ст. н. е. Дексіпп¹⁴ у «Скіфській історії», описуючи облогу Філіппополя, докладно описав як «скіфську» військову техніку, так і тактику. Він розповідає, що «скіфи», тримаючи щити над головами для захисту від снарядів, які кидали зверху, обходили навколо міста, відшукуючи найслабкіші місця оборони, де стіни нижчі й тонші. Обравши місце, де стіни нижчі, де на них можна забратися з допомогою приставних драбин, «скіфи» йшли на штурм, засипаючи живу силу захисників стрілами і дротиками. Зазнавши ряд невдач при спробах взяти місто без достатньої техніки, вони пускали в діло не тільки драбини, але й облогове знаряддя. Приставні драбини «скіфів» були двох типів. Драбини, що їх, мабуть, носили, були прості. Драбини ж на колесах, які явно возили, згинались на обидва боки з допомогою канатів, прикріплених до їх вершин. Облогове знаряддя складалось з колод, міцно збитих у вигляді чотирикутників, з натягнутими на них шкірами, і нагадували своїм зовнішнім виглядом хатинки на колесах, що пересувались з допомогою підойм. В той час, як одна частина обложників, прикривши себе щитами від дій обложених, присувала до кріпосних воріт обложеного міста облогові машини, друга частина, піднімаючи довгі колоди, окуті залізом, намагалася проломити стіну, а третя — з допомогою приставних драбин намагалась піднятися на стіни обложеного міста. Інші присували до стін дерев'яні башти на колесах, щоб, наблизившись, перекинути з них на стіни містки і, таким чином, дати можливість, штурмуючим, забратися на стіни.

Різноманітній облоговій техніці «скіфів» обложені фракійці протиставили потужні засоби оборони. Вони руйнували облогові машини «скіфів», скидаючи на них великі брили каменів або спалюючи їх смолошками, сірою і смолою. По приставлених до стін драбинах обложників обложені фракійці скочували каміння й колоди, які своєю вагою ламали драбини і щити обслужного персоналу і, очевидно, виводили його з ладу.

Потерпівши ще одну невдачу, «скіфи» після наради почали будувати вал, прагнучи підняти його на рівень кріпосних стін. Вал будували паралельно до кріпосних стін по лінії рову, що оперезував місто. Для будівництва валу використовувались колоди з будівель, розташованих поблизу. Колодами закидали кріпосний рів, а порожнини поміж колодами і бортами рову заповнювали землею і всяким сміттям. З колод, землі та різного сміття скіфи утворили високий вал. Фракійці — захисники міста всіляко перешкоджали будівельним роботам скіфів, змушуючи будівельників працювати під прикриттям своїх щитів. Захисники міста утворили з колод та дошок надбудову на кріпосних стінах і таким чином зробили стіну ще вищою. Нарешті вночі обложені організували підпал дерев'яної частини спорудженого скіфами валу. Природно, що після того, як згоріли колоди основи валу, вал завалився. Після цього скіфи, перебивши непотрібну в'ючну худобу і непрацездатних полонених, закидали трупами кріпосний рів, а зверху насипали всякого сміття. На третій день трупи здулися, в результаті чого утворився вал значної висоти. Але обложені, зробивши в кріпосній стіні прохід, ночами виносили землю, насипану обложниками, в місто. Варвари, ще раз потерпівши невдачу, зняли облогу Філіппополя.

В описаній облозі Філіппополя брали участь виключно піші воїни, озброєні дротиками і луками, використовуючи значну облогову техніку—

¹⁴ SC, I, 653—654.

облогові рухомі башти, тарани, драбини. Про кінних стрільців автор не згадує. Обложники мали, крім розвинутої облогової техніки, значний військовий досвід, про що говорить спорудження валу. Убивство не всіх поголовно, а тільки непрацездатних полонених, підказує думку, що обложники перетворювали полонених на рабів, отже обложникам добре був відомий інститут рабства. Непомітна роль кінноти в облозі Філіппополя свідчить про те, що армія обложників складалась з осілого населення, яке Дексіпп називає скіфським.

Безперечно, не можна ставити знака рівності між осілими племенами, які населяли Дністро-Бузьке межиріччя, та племенами, що облягали Філіппополь, але, судячи по городищах, зафіксованих на нашій карті, судячи по оборонних спорудах Петухівського городища, можна говорити про близькість між цими племенами не тільки в способі ведення війни, але й у рівні соціально-економічного розвитку.

Для нас являє великий інтерес як час спорудження кріпосних стін Петухівського городища, так і час його запусіння. Знахідки в стіні були надто невиразні, а в глиняному фундаменті їх зовсім не було. Єдиною датуючою річчю є уламок тонкостінного посуду, вкритого чорно-коричневим лаком. Судячи по цьому уламку, можна припустити, що кріпосна стіна була споруджена наприкінці II або на початку I ст. до н. е. Це також підтверджується усіма знахідками, виявленими під час розкопок нижчого шару городища, хоча поодинокі, незначні знахідки, виявлені розкопками, можна віднести до кінця III ст. до н. е. Ці знахідки і яма, знайдена під фундаментом кріпосної стіни, вказують, що спочатку тут з'явилось незначне поселення, а потім були збудовані оборонні споруди.

Археологічні знахідки дають право твердити, що це поселення виникло в час видання декрету на честь Протогена, а спорудження стін припадає на час Ольвійського декрету на честь Нікерата, тобто на II—I ст. до н. е., коли сусідні племена чинили постійні напади на Ольвію¹⁵.

Більш легко визначити час, коли були закинуті оборонні споруди. Річ у тому, що на кріпосній стіні була виявлена виїмка, заповнена майже чистим попелом, в якому були характерні для IV ст. н. е. уламки глиняного посуду. Призначення попелу у виїмці стіни стане зрозумілим, якщо ми згадаємо загальновідомий факт, що в старі часи ті, що оборонялися, використовували попіл, пускаючи його за вітром, який дме в бік ворога, і, отже, ускладнювали його становище під час атаки. Мабуть, і стародавні петухівці вдавались до цього засобу, захищаючи своє місто. Для зазначеної мети потрібний тільки свіжий, незлежаний попіл. Необхідність завжди мати в запасі свіжий попіл примушує стародавніх петухівців систематично поповнювати і поновлювати цей засіб оборони. Виходячи з вищезазначеного, можна думати, що останнє поповнення поглиблення на стіні попелом було зроблене напередодні того моменту, коли кріпость була закинута; тим самим окремі речі або уламки, що потрапили в попіл, дають змогу визначити час припинення життя на городищі (IV ст. н. е.)¹⁶.

Осіле населення нашого краю за сарматського часу не тільки орало цілині землі, але й будувало дерев'яні кораблі та укріплення-городища. Гончарна справа ставала ремеслом. В техніко-економічному відношенні населення Дністро-Бузького межиріччя зробило значний крок вперед порівняно з осілим населенням скіфського часу. Сказане дозволяє припустити і значні зміни в формі сім'ї. Писані джерела з цього питання, по суті, відсутні, а тому для висвітлення його скористаємося даними майже

¹⁵ С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 285.

¹⁶ М. С. Синицын, Городище у х. Петуховки, Очаковского р-на, по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг. ВДИ, 1952, № 2, стор. 244—245.

винятково археології та етнографії. На археологічному матеріалі не можна скласти уяви про взаємовідносини поміж членами сім'ї, але можна скласти уяву про розмір сім'ї. Для з'ясування цікавого для нас питання скористаємось відомими нам житлами, череп'яним посудом і плануванням поселень.

Однокамерні житла (надземні, напівземлянки та землянки) скіфського часу, як це видно з матеріалів Лузанівського, Варварівського та інших поселень, рідко своєю корисною площею перевищують 10 кв. м. Житла ж сарматського часу, як це видно з матеріалів розкопок Петухівського городища, вимірюються десятками квадратних метрів¹⁷. Зіставлення розмірів жител V—III ст. до н. е. (скіфського часу) з розміром жител II ст. до н. е. — IV ст. н. е. (сарматського часу) дозволяють скласти уяву про різницю у розмірі сімейних колективів, що жили в них, а це певною мірою проливає світло і на суспільний розвиток як першого етапу, так і другого. Допоможе з'ясуванню розміру сімейного колективу осілого населення Дністро-Бузького межиріччя скіфського часу уявлення про розмір житлової площі, що припадає на одну людину у племен, які перебувають на останніх етапах первісно-общинного ладу.

Ю. Ф. Лісянський¹⁸, описуючи житло населення острова Кадьяк, говорить, що напівпідземні житла з одним вікном і з квадратними дверима в 1 м висотою мали чотирикутну форму. Вікно служило і для виходу диму. При будівництві такого житла спочатку викопувалась чотирикутна яма завглибшки 60 см, в кутках якої вкопувались стовпи висотою в 1,5 м, а на них кладались поперечини. Стіни обшивались тесаними дошками, поставленими вертикально. Високий дах тримався на кроквах і вкривався товстим шаром трави. Потім усе житло обмащувалось землею, так що воно «було схоже на купу гною». Внутрішність житла являла досить широку кімнату, посеред якої була вирита яма для розпалювання вогню. Вздовж стін розташовувались відгороджені місця для збереження запасів. В цьому приміщенні готували їжу, сушили рибу і виготовляли свої знаряддя праці. До житла прибудовувались бічні будівлі-жупани. Двері, які вели з загальної кімнати в жупан, були настільки маленькі, що крізь них можна було лише проповзти. Ці прибудови служили вітальнями, спальнями, лазнями, а іноді й могилами. Вони освітлювались вікном, затягнутим міхуром морської тварини, в жупанах вздовж стін, на відстані одного метра, кладались бруси, які відокремлювали місця для сну. «Всякому здається дуже дивним, як можна дорослій людині влягтися на такій короткій довжині, яка буває між стіною жупана і вищезгаданими колодами, але для тутешніх острів'ян довшої постелі непотрібно, бо вони сплять скорчившись, так що коліна досягають майже до самої шиї, і здебільшого лежать на спині»¹⁹. В. В. Юнкер, описуючи племена амалі, говорить: «Хатини, в яких ми знайшли притулок на наступну ніч, маленькі, там ледве вмістився багаж і ліжко, для стола не вистачило місця»²⁰. Житла населення острова Нукагіва являли довгі вузькі будівлі різного розміру (звичайно довжина їх не перевищувала 7,5 м, а ширина 2—2,5 м.²¹ Малі приміщення у африканській сім'ї племені амаді та у жителів острова Нукагіва в умовах теплого клімату, тіснота приміщення для сну жителів острова Кадьяк, біля берегів Аляски, в умовах холодного кліма-

¹⁷ М. С. Синицын, Городище у х. Петуховки, Очаковского р-на, по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг. ВДИ, 1952, стор. 246.

¹⁸ Ю. Ф. Лисянский, Путешествие вокруг света в 1803, 1804, 1805 и 1806 гг. на корабле «Нева», 1818, СПб., ч. II, стор. 100.

¹⁹ Там же, стор. 52.

²⁰ В. В. Юнкер, Путешествие по Африке, ОГИЗ, М., 1949, стор. 273.

²¹ Телезиус, Известие о естественном и политическом состоянии жителей острова Нукагивы, «Технологический журнал», т. III, ч. IV, стор. 107.

ту, малі житла у германців епохи Таціта в умовах помірного клімату властиві племенам, що перебували на рівні того соціально-економічного розвитку, про який К. Маркс і Ф. Енгельс говорять як про ранній етап вищого ступеня варварства, коли ще існує парна сім'я²². Парна сім'я, судячи з даних етнографії, мабуть, не перевищувала 10 чоловік, а звичайно її склад обчислювався 5 чоловіками²³. Наведений етнографічний матеріал про розмір житла у сім'ї відсталих народів, малі житла (біля 10 м²) IV—III ст. до н. е. в розкопаних у Варварівському та Лузанівському поселеннях дають можливість думати, що звичайна сім'я осілого населення скифського часу в Дністро-Бузькому Причорномор'ї складалася з 5—10 чоловік. Але наявність у Варварівському поселенні житла з корисною площею біля 36 м², яке складається з трьох приміщень²⁴, ями № 30, 31, 38, дозволяє припустити, що на зміну парній сім'ї з'являється порівняно більша патріархальна сім'я, яку характеризує головним чином не багатоженство, а організація деякого числа вільних і невільних осіб у сім'ю, підкорену батьківській владі глави сім'ї²⁵.

Невеликі за своїми розмірами житла, як це чітко спостерігалось при розкопках Варварівського поселення, розташовані групами-гніздами. Таке розташування жител дає право припустити наявність міцних родових зв'язків між окремими парними сім'ями, хоча між ними, як це видно із порівняння знахідок у різних житлах цього поселення, вже ясно вимальовується економічна нерівність²⁶.

Розкопками на Петухівському городищі, яке відноситься, в основному, до сарматського часу (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.), виявлені рештки фундаменту камінної будівлі шириною 7,70 м і довжиною 12—15 м. Ця будівля датувалась монетою часу Каракалли, знайденою в кладці фундаменту. На цьому ж городищі були виявлені й інші рештки великих будівель як розкопками 1949—1950 рр., так і розкопками 1940 р.²⁷. Площі жител Петухівського городища дають право припустити наявність великої сім'ї на сарматському етапі розвитку осілого населення Дністро-Бузького межиріччя. Величина сімейних колективів визначається і величиною череп'яного ліпного посуду з Петухівського городища. Посуд зі слідами значної закопченості, великих розмірів (висота 0,47—0,35 м, діаметр — 0,35—0,20 м і діаметр дна 0,14—0,10 м) повністю підтверджує припущення про велику сім'ю, визначену нами на основі розміру житла.

Величину сімейних колективів осілого населення сарматського часу Дністро-Бузького межиріччя можна уявити, виходячи з даних етнографії. Наприкінці XIX і початку XX ст. в Кабарді в значній кількості ще зберігся найбільш старий тип житла, яке являє собою (в плані) витягнутий прямокутник, що складається з 3—4 і більше кімнат, розташованих поряд під одним дахом. Вікна виходять на один довгий бік (пізніше вікна роблять з усіх боків будинку) під навіс, куди виходять з кожної кімнати окремі двері. Між собою кімнати часто не сполучаються, щоб потрапити до сусідньої кімнати, треба спочатку вийти назовні, під навіс. Такий бу-

²² К. Маркс, Конспект кн. Льюиса Г. Моргана, «Древнее общество», Архив Маркса и Энгельса, т. IX, стор. 29; Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 62, 63, 66.

²³ П. К. Козлов, Монголия и Кам, ОГИЗ, 1948, стор. 359.

²⁴ П. Н. Шульц, Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева, КСИИМК, № 5, 1940, стор. 73; М. Ф. Штигельман, Городища, поселения и могильники VII-II в.в. до н. е., КСИИМК, № 3, стор. 102—103.

²⁵ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 66.

²⁶ К. Маркс, Конспект кн. Льюиса Г. Моргана, «Древнее общество», Архив Маркса и Энгельса, т. IX, стор. 29.

²⁷ М. С. Синицын, Городище у х. Петуховки, Очаковского р-на по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг., ВДИ, № 2, 1952, стор. 246.

динок носить назву **уна-кинхъа** — «довгий будинок». Одна кімната носить назву **уна шхуа**, тобто «великий будинок», це кімната, де містяться батьки і молодші діти. Інші кімнати — приміщення для окремих подружніх пар — **лагъуне**. Лагъуне можуть бути прибудовані й пізніше, в міру одруження синів. Такий будинок був у минулому типовим житлом неподільної великої сім'ї — **унаг уд захас** і цілком відповідав ізоляції подружніх пар. В більшості випадків була ще окрема кухня, де невістки готували їжу, яку приносили потім в уна шхуа для стариків, в кунацьку для хазяїна будинку та його гостей. В лагъуні ніколи не їли, вогнищ там або зовсім не було, або вони служили тільки для тепла. Пізніше в лагъуні почали будувати печі російського типу»²⁸.

Розмір великої сім'ї можна уявити на підставі фактів, зареєстрованих наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. у гірських євреїв. В основі економіки великої сім'ї (30—70 чоловік) гірських євреїв лежало спільне ведення господарства і колективне споживання²⁹. Велика сім'я виникає, як говорить Ф. Енгельс, ще на вищому ступені варварства, як домашня община, з якої розвивається сільська община³⁰.

Деяке світло проливає на рівень соціально-економічного розвитку осілого населення Дністро-Бузького межиріччя скіфського та сарматського часу планування поселень. В поселеннях скіфського часу, як це видно з прикладів Лузанівського і особливо Варварівського поселень, житла розташовані групами. Слід гадати, що в такій групі жител, відповідно до їх кількості, проживали малі, кровно споріднені між собою сім'ї, які, подібно хакасам ХІХ ст., вели спільне господарство³¹. Висловлене припущення підтверджується Кв. Горацієм Флакком, який говорить, що гети, які жили на північ від Дунаю, спільно володіють землею³².

В поселеннях же сарматського часу, як на Петухівському городищі, житла великих розмірів не зв'язані між собою в групи. Велика сім'я осілого населення сарматського часу нашого краю була сімейною общиною³³, мабуть, близькою по формі до сімей гірських євреїв. Сімейна община осілого населення сарматського часу, до якої, напевно, могли входити і кровно не зв'язані з нею елементи, була перехідним ступенем до сільської общини наступної епохи³⁴.

Помпоній Мела, Г. Юлій Солін і другі автори дають характеристику економічного розвитку Північного Причорномор'я, як території з порівняно низьким рівнем культурного та економічного розвитку населення. Вони говорять, що землероби займаються обробкою полів, не охороняють свого майна, ведуть натуральний обмін і не користуються золотими та срібними грішми³⁵. Існування міняйл в поселеннях Дністро-Бузького Причорномор'я не зафіксовано ні в епіграфічних пам'ятниках, ні в античних авторів, але значна кількість монет, що їх знаходять в Північному Причорномор'ї, а особливо у лісостеповій смузі, дає можливість гадати, що грошовий обіг уже досить глибоко проник в економічне життя населення Дністро-Бузько-

²⁸ Е. Н. Струденецкая, Современное кабардинское жилище, СЭ, 1948, № 4, стор. 108—109.

²⁹ М. И. Иxelов, Большая семья и патронимия у горских евреев, СЭ, 1950, № 1, стор. 188.

³⁰ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 154.

³¹ С. А. Токарев, Пережитки родовых отношений у хакасов ХІХ в., «Сибирский этнографический сборник», т. I. 1952, М.-Л., стор. 125.

³² SC., II, 30.

³³ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 66, 67, 68.

³⁴ Ф. Энгельс, там же, стор. 70.

³⁵ SC., II, 122, 277.

го межиріччя³⁶. Побічно на значення грошового обігу в економічному житті осілого населення нашого краю вказує карбування монети «скіфськими» царками. При цьому слід відзначити, що найбільш ранні монети «скіфських» царків відносяться до II ст. до н. е. і карбовані Скілуром, володіння якого, головним чином, були в Криму. Монети ж, карбовані в Ольвії царками, володіння яких були не в Криму, а найшвидше десь недалеко від Ольвії, карбовані в більш пізній час. Монет, карбованих «скіфськими» царками, в сучасній науці відомо небагато, а це примушує думати, що їх карбували у невеликій кількості і від випадку до випадку³⁷. В Криму «скіфські» царки почали карбувати монети раніше, ніж в околицях Ольвії. В Криму ж раніше, ніж у Дністро-Бузькому межиріччі, виникають укріплення-городища.

Як уже відзначалось, поселення сарматської епохи займають площу меншу, ніж поселення скіфського часу. Культурний шар поселень сарматського часу тонше культурного шару поселень скіфського часу. При цьому поселення сарматської епохи розташовані не тільки по узмор'ю і берегах нижніх течій П. Бугу і Дністра, але й по берегах лиманів, по берегах степових річок, тобто в місцях, де були відсутні поселення скіфської епохи. Ф. Енгельс, присвятивши спеціальне дослідження старогерманській общині (марці), вказує, що кожне плем'я осідало на новому місці не з примхи і не в силу випадкових обставин, а у відповідності з родиною близькістю одноплемінників³⁸. Ця вказівка Ф. Енгельса відноситься до початку вищого ступеня варварства, до етапу історичного розвитку, вже пройденого населенням південної частини Дністро-Бузького межиріччя. Мабуть, поселення сарматського часу виникли таким же чином і в міру збільшення населення виділили з раніш виниклих поселень нові дочерні поселення³⁹. Розселення землеробів на більш широких просторах обумовлено приростом населення, воно стало можливим завдяки впровадженню в землеробство плуга з залізним лемешем в запряжці волів, здатних підняти цілинний степ.

Мабуть, стародавні петухівці володіли землею спільно, а користувались нею посімейно і, подібно до гетів, щороку провадили переділ її за жеребкуванням⁴⁰. Площа Петухівського городища була густо заселена, і немає ніяких підстав припускати наявність присадибних ділянок. Житля ж поза городищем розташовані були на значній відстані одне від одного. Сказане дає право припустити, що під захистом стін в цей бурхливий час могли оселятись лише сім'ї-общини, що мали право на забудівну площу в місті, а частина населення змушена була жити поза містом. Власність домашньої общини на рухоме майно засвідчена знаходженням ключа від замка. Забудівна площа в місті, яка належала не всім сім'ям, дає право припустити появу власності домашньої общини на землю в городищі.

В поселеннях скіфського часу на підставі археологічних даних тільки намічаються розриви родових зв'язків, в землеробських же поселеннях сарматського часу розриви виступають з усією очевидністю хоч би в фактах виселення з городища частини населення, виділення нових селищ на порівняно віддалені місця. Поселення сарматської епохи нашого краю

³⁶ В. В. Кропоткин, Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, 1951, № 4, стор. 144; М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території УРСР, «Археологія», т. III, Київ, 1950, стор. 93.

³⁷ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 137 і далі.

³⁸ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, 1952, стор. 114; М. Ковалевский, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, ОГИЗ, М., 1939, стор. 64—69.

³⁹ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, М., 1952, стор. 115.

⁴⁰ SC, 11, 30.

порівняно з поселеннями скіфського часу часто зазнають руйнування, але після руйнування вони виникають на нових місцях, чим, очевидно, і пояснюється незначність культурного шару в цих поселеннях.

Як справедливо відмічає С. А. Жебелев, до середини III ст. до н. е. ми нічого не чуємо про ворожі зіткнення поміж греками-колоністами та тубільцями⁴¹. Грабіжницькі набіги, описані в декреті на честь Протогена, який відноситься до кінця III і початку II ст. до н. е., вимога вождів місцевих племенних об'єднань від багатой Ольвії «подарунків», постійні напади сусідніх племен на Ольвію, відзначені в декреті на честь Нікерата, поява монет ольвійського карбування з зображенням місцевих вождів⁴², поява укріплених городищ,— все це свідчить про перехід осілого населення Північно-Західного Причорномор'я до останнього етапу первісно общинного ладу⁴³.

П. Овідій Назон не дає прямих вказівок про життя племен Дністро-Бузького Причорномор'я, але він вказує, що племена, які живуть на північ від Дунаю, перебувають в постійному стані війни, що вони вважають для себе ганебним жити не грабежем⁴⁴. Як каже Тацит, роксолани з Причорноморських степів компактними масами вторгаються в Придунайські римські провінції⁴⁵. Загони жителів Північного і Північно-Західного Причорномор'я, під іменем скіфів, вторгаються, проводять руйнування у Віфінії та Каппадокії, що відзначено у Юлія Капітоліна⁴⁶. Човни хоробрих дружинників, яких стародавні автори називають скіфами, борознять води Егейського та Середземного морів і досягають берегів островів Криту і Кіпру, на що вказує Требелій Полліон⁴⁷.

Виникнення міст з могутніми укріпленнями, вказівки стародавніх авторів і, нарешті, рівень суспільного виробництва свідчать, що осіле населення нашого краю в сарматський час було на останньому етапі первісно-общинного ладу, який Ф. Енгельс називає епохою військової демократії.

Ф. Енгельс, описуючи цей етап соціально-економічного розвитку греків епохи «Одіссеї» говорить, що вони жили вже в містах, укріплених стінами; чисельність населення зростала разом зі зростанням стад, розширенням землеробства і початками ремесла; разом з тим росли майнові відмінності, а з ними і аристократичний елемент всередині демократії, яка природно виросла⁴⁸.

Плуг з залізним лемешем, запряжений волами, дав можливість почати розорювання цілинних чорноземів степів і цим значною мірою збільшив кількість продуктів їжі для людей та кормів для худоби. Збільшені запаси продуктів їжі (хліб, м'ясо, молоко) обумовили значний приріст населення, яке не могло вже більше існувати тільки в Примор'ї та по берегах нижніх течій П. Бугу і Дністра, а повинно було розселитися в місцях, де були відсутні поселення скіфського часу. В сарматський час існують поселення не тільки в Примор'ї, але й по верхів'ях лиманів та по впадаючих в них степових річках. Приватна власність та економічна нерівність досягли вже значного розвитку, як це видно з матеріалів Пету-

⁴¹ С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, АН СССР, М.-Л., 1952, стор. 265—266.

⁴² А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 137—138.

⁴³ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 185.

⁴⁴ SC, II, 89.

⁴⁵ SC, II, 247, 248.

⁴⁶ SC, II, 298, 299.

⁴⁷ SC, II, 309.

⁴⁸ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 118; К. Маркс, Конспект кн. Льюиса Г. Моргана, «Древнее общество», Архив Маркса и Энгельса, т. IX, стор. 145.

хівського городища. Родова знать, виділяючись, починає підкреслювати свою перевагу і в творах мистецтва, що чітко виступає на надгробних зображеннях, які зберігаються в фондах Одеського археологічного музею. На жаль, з усіх надгробних зображень паспортними є тільки три (№№ 50021, 50418, 50514), та й ті ольвійського походження, а з поселень немає жодного надгробного зображення. Великий інтерес являє ольвійський надгробок, на якому зображення з усією очевидністю характеризують явища, що нас цікавлять. На надгробку № 50021 зображений Стратон в оточенні домоцадців. Фігура Стратона і його дружини в кілька разів більша за фігури слуги, і навіть фігурка немовляти переважає розміром слугу. Майстер розмірами фігур показав різницю в суспільному становищі зображених ним персонажів.

Густота населення, що зросла в сарматський час, обумовила не тільки розселення землеробів на більш широких територіях, але й спричинила більш тісне згуртування споріднених між собою племен по культурі і мові. Союз споріднених племен стає повсюди необхідністю, а незабаром стає необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу. Воєначальник народу стає необхідною, постійною урядовою особою.

З'являються народні збори там, де їх ще не було. Воєначальник, рада та народні збори утворюють органи військової демократії, що розвиваються з родового ладу. Військової тому, що війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя.

Багатства сусідів збуджують пожадливість народів, у яких надбання багатства виявляється вже однією з важливих життєвих цілей. Вони варвари: грабіж їм здається більш легким і навіть більш почесним, ніж творча праця. Війна, яку раніше вели лише для того, щоб помститися за напад, або для того, щоб розширити територію, яка стала недостатньою, ведеться тепер тільки заради грабежу, стає постійним промислом. Недарма височать грізні стіни навколо нових укріплених міст: в їх ровах зіє могила родового ладу, а башти впираються вже в цивілізацію. Теж саме відбувається і всередині суспільства. Грабіжницькі війни посилюють владу верховного воєначальника, так само як і підлеглих начальників; обрання їх наступників з одних і тих же сімейств, яке відповідає звичаєві, а особливо з часу встановлення батьківського права переходить у спадкову владу, яку спершу терплять, потім вимагають, нарешті, узурпують; закладаються основи спадкової королівської влади і спадкової знаті. Так органи родового ладу поступово відриваються від своїх коренів у народі, в роді, у братрії, в племені, а весь родовий лад перетворюється в свою протилежність — з організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він перетворюється в організацію для грабежу і гноблення сусідів, а відповідно до цього, його органи — із знаряддя народної волі перетворюються в самостійні органи панування та гноблення, спрямовані проти власного народу. Але цього ніколи не могло б статися, якби пожадливе прагнення до багатства не розколело б членів роду на багатих і бідних, якби «майнові відмінності всередині одного й того ж роду не перетворили спільність інтересів в антагонізм між членами роду» (Маркс) і якби рабство, яке поширилось, не повело вже до того, що добування засобів до існування власною працею стало визнаватись діяльністю, гідною лише раба, більш ганебною, ніж грабіж⁴⁹. Осіле населення нашого краю за своїм соціально-економічним розвитком на кінець IV ст. н. е. стояло на межі первісно-общинного ладу і класового суспільства.

⁴⁹ Ф. Енгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 185—186.

Нормальний процес історичного розвитку в цей час був перерваний грізними подіями — пересуванням гунських племен зі сходу на захід⁵⁰. Частина осілого населення разом з ордами гунів рушила на захід, більша ж частина його пішла в більш північні місця і понесла з собою не тільки пам'ять про південь, але й римські монети, що зустрічаються в скарбах не лише лісостепової смуги, але й у більш північних місцях⁵¹. Таке розуміння подій у Дністро-Бузькому межиріччі в IV ст. н. е. пояснює причину кількісного зменшення в Причорномор'ї і в нижніх течіях Дністра та П. Бугу слов'янського часу поселень порівняно з кількістю поселень скіфського та сарматського часу, зафіксованих на нашій карті⁵².

⁵⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. 21, 1929, Письмо К. Маркса от 2 июня 1858 г.

⁵¹ В. В. Кропоткин, Клады римских монет в Восточной Европе, ВДИ, 1951, № 4, стор. 244; Д. Я. Самоквасов, Происхождение русских и польских славян и о причине появления кладов в земле Руссов и Ляхов, 1884, стор. 10—13.

⁵² М. С. Синицын, Карта поселень і городищ між гірлами Дністра й П. Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗОП, т. X, 1955, стор. 33—61.